

**GÜNEY SOGDİANA BÖLGESİ GUZAR VAHASI
YALPAK TEPE ŞEHİRİ HARABESİ ÖZBEK-TÜRK
ARKEOLOJİK KAZI ÇALIŞMASI
(ÖZBEKİSTAN/KAŞKADERYA)**

İbrahim ÇEŞMELİ*
Abdisabur RAIMKULOV**
Hande GÜNÖZÜ***

Özet

Bu makalede, Özbekistan'ın güneyinde Kaşkaderya Bölgesi'nde bulunan Guzar Vahası'daki Yalpak Tepe Şehri Harabesi'nde, 2005-2008 yılları arasında gerçekleştirilmiş olan arkeolojik kazı çalışması anlatılmıştır. Bu kazı, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nden Yrd. Doç. Dr. İbrahim Çeşmeli ile Semerkand Arkeoloji Enstitüsü'nden Dr. Abdisabur Raimkulov tarafından yürütülmüştür. Restorasyon ve konservasyon çalışmaları ise İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nden Araş. Gör. Hande Günözü tarafından gerçekleştirilmiştir. Kazı, şehrin merkezindeki tepelik alanda gerçekleştirilmiştir. Bu kazıda, bir yapının duvarları kerpiçten odaları ile değişik türde eserler (seramikler, metal objeler, heykel ve duvar resmi parçaları, taş aletler, öğütme taşları, boncuklar, sikkeler vb.) tespit edilmiştir. Buluntular yapının bir saray (5-6. yüzyıl) olduğunu ve şehirde hayatın Kuşanlılar'dan Araplar'a kadar (1-8. yüzyıl) devam ettiğini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Özbekistan, Sogdiana, Kaşkaderya, Guzar, Yalpak Tepe, Şehir, Saray, Arkeoloji.

**UZBEK-TURK ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION
WORK AT YALPAK TEPE CITY RUIN IN GUZOR
OASIS IN SOUTH SOGDIANA REGION
(UZBEKİSTAN/KASHKADERYA)**

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Ana Bilim Dalı, ibrahimces@gmail.com

** Dr., Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Semerkand Bölümü, Yahya Gulomov Arkeoloji Enstitüsü, raimkulov@email.ru

*** Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Ana Bilim Dalı, handegunozu@gmail.com

Abstract

In this article, it is explained the result of the archaeological excavation, which was carried out in 2005-2008, at Yalpak Tepe City Ruin in Guzor Oasis, which is located in Kashkadarya Region, at south of Uzbekistan. This excavation was conducted by Asst. Prof. Dr. Ibrahim Cesmeli from Institute of Turkiyat Researches in Istanbul University and Dr. Abdisabur Raimkulov from Institute of Archaeology of Samarkand. Nevertheless, restoration and conservation works were carried out by Res. Asst. Hande Gunozu from Institute of Turkiyat Researches in Istanbul University. The excavation was carried out on the hill of the city center. In this excavation, it was found out the rooms of a building, that its walls were made of mud brick, and different kinds of artifacts (ceramics, metal objects, fragments of statues and wall paintings, stone tools, grindstone, beads, coins, etc.). Materials are indicated that the building was a palace (5th-6th cc.) and the life of the city continued from the Kushans to the Arabs (1th-8th cc.).

Key words: Central Asia, Uzbekistan, Sogdiana, Kashkadarya, Guzor, Yalpak Tepe, City, Palace, Archaeology.

Özbekistan'ın Kaşkaderya Bölgesi'nde (Güney Sogdiana) yer alan Karşi Vahası'nda 2003 yılında, Guzar Vahası'nda ise 2005 yılında, Özbek-Türk ortak ekibi tarafından gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırması neticesinde, günümüze kadar sistemli arkeolojik inceleme yapılmamış olan Guzar Vahası'daki Yalpak Tepe Şehir Harabesi'nde, 2005 yılında Özbek-Türk ortak ekibi tarafından arkeolojik kazı çalışması başlatılmış ve bu kazı çalışması, 2007 ile 2008 yıllarında da devam etmiş olup 2007 yılında vahada arkeolojik yüzey araştırması da gerçekleştirilmiştir*. Kaşkaderya Bölgesi Özbek-Türk ortak arkeolojik kazı çalışması ve yüzey araştırması projesi ekibinin başkanlıkları, İstanbul Üniversitesi Turkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Tarihi'den Yrd. Doç. Dr. İbrahim Çeşmeli ile Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Semerkand Bölümü Yahya Gulomov Arkeoloji Enstitüsü'den Dr. Abdusabir

* 2003 yılında, Kaşkaderya Bölgesi Karşi Vahası'nda (Özbekistan) gerçekleştirilen arkeolojik yüzey araştırması, American Research Institute in Turkey -ARIT- (Türk Amerikan İlimi Araştırmaları Derneği) tarafından, Kaşkaderya Bölgesi Guzar Vahası Yalpak Tepe Şehri'nde gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışması ise 2007 yılında, T. C. Başbakanlık Türk İş Birliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) tarafından, 2008 yılında, T. C. İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP / Proje No. 2098) tarafından desteklenmiştir. Bu kurumlara desteklerinden dolayı teşekkür ederiz. Ayrıca Guzar Vahası'ndaki arkeolojik çalışmaların gerçekleşmesinde değerli katkıları olan, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Semerkand Bölümü Yahya Gulomov Arkeoloji Enstitüsü ile Guzar Belediyesi'ne teşekkür ederiz.

Raimkulov tarafından yürütülmüş, projenin restorasyon-konservasyon çalışması ise İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Tarihi'nden Araş. Gör. Hande Günözü başkanlığında gerçekleştirilmiştir (Çeşmeli 2006: 45; Çeşmeli 2010: 60).

Antik Çağ (M.Ö. 4-M.S. 4. yüzyıl) ve Erken Orta Çağ'da (5-8. yüzyıl) Guzar Vahası'nın bulunduğu mevki, Sogdiana'nın (Güney Özbekistan-Kuzey Tacikistan) güneyinde yer almaktaydı (Fig. 1). Amu Derya (Ceyhun/Oxus) ve Sir Derya (Seyhun/Jaxartes) arasında Maverainnehir'in (Transoxania) merkezinde bulunan Sogdiana, Zereşan ve Kaşkaderya nehirlerinin suladığı verimli toprakları kapsamaktaydı ve genel olarak kuzeyden güneye doğru Semerkand'dan (Özbekistan) Guzar'a, batıdan doğuya doğru ise Buhara'dan (Özbekistan) Pencikent'e (Tacikistan) uzanmaktaydı. Sogdiana siyasi, ekonomik ve kültürel anlamda Orta Asya'nın en önemli bölgelerinden biriydi. Bu toprakların aynı zamanda, batıda Margiana (Güney Türkmenistan), kuzeyde Harezm (Kuzeydoğu Türkmenistan-Kuzeybatı Özbekistan-Güney Kazakistan), güneyde Baktriana (Güneydoğu Özbekistan-Kuzey Afganistan-Güney Tacikistan), doğuda Fergana (Doğu Özbekistan-Batı Kırgızistan-Kuzey Tacikistan) gibi Orta Asya'nın diğer bölgeleri ile sıkı bağlantıları bulunuyordu. Çinden batıya ve Hindistan'a uzanan İpek Yolu'nun önemli kavşak noktalarından birinde bulunan Sogdiana'nın güneyinde, Orta Asya'dan Hindistan'a uzanan İpek Yolu'nun önemli geçiş yerlerinden biri olan Guzar Vahası yakınında, Semerkand-Kiş (Şehrisebz/Özbekistan) ve Buhara-Nesef (Nahşeb/Özbekistan) üzerinden gelen iki İpek Yolu kesişir ve güneye uzanarak, Baktriana'da (Toharistan) Tirmiz (Surhanderya/Güneydoğu Özbekistan) ve Baktria'ya (Belh /Kuzey Afganistan) ulaşarak, güneye Hindistan'a doğru devam ederdi (Barthold 1928: 134-138; Belenitskiy-Bentoviç-Bolşakov 1973: 182-190, fig. 76; Lunina 1984: 8-19; fig.1; Marshak-Negmatov 1996: 237-239; Soucek 2000: 3-15; Çeşmeli 2007: 130-133).

Sogdiana'da Antik Çağ ve Erken Orta Çağ boyunca sırasıyla Akhaimenidler (M.Ö. 6-4. yüzyıl), Seleukoslar (M.Ö. 4-3. yüzyıl), Yunan-Baktria Krallığı (3-2. yüzyıl), Kang-çüleri (M.Ö. 2-1. yüzyıl), Kuşanlılar (1-3. yüzyıl), Sasaniler (3-4. yüzyıl), Kidaritler (4-5. yüzyıl), Eftalitler (5-6. yüzyıl), Türk Hakanlığı (6-8. yüzyıl) ile Emeviler ve Abbasiler'in (8-9. yüzyıl) hakimiyetleri görülmüştür. Bu dönemlerde yerel Sogd kültürü yanında İran, Yunan, Çin, Hint, Türk ve Arap kültürleri de etkin rol oynamıştır (Barthold 1962, I: 1-13; Dandamayev 1994: 39-64; Dani-Bernard 1994: 65-95; Bernard 1994: 96-126; Puri 1994: 239-255; Zeimal 1996: 123-137; Litvinskiy 1996: 138-165; Sinor-Klyashtorny 1996: 321-342; Litvinskiy-Jalilov-Kolesnikov 1996: 443-468).

Bugüne kadar yeterli arkeolojik incelemeler yapılmamış olan Guzar Vahası'ndaki en önemli ve detaylı çalışma, 1979 yılında N. Y. Nefedov'un vahada gerçekleştirmiş olduğu arkeolojik yüzey araştırmasıdır. Özellikle vahadaki yerleşim harabeleri üzerine gerçekleştirdiği araştırmasının sonuçları rapor halinde olup yayınlanmamıştır (Nefedov 1979). Ayrıca R. H. Suleymanov'un bir yayınında, daha çok N. Y. Nefedov'un çalışmasına dayanılarak Guzar Vahası'ndaki yerleşim harabelerinden de genel olarak bahsedilmiştir (Suleymanov 2000: 30-87).

Arkeolojik buluntulardan, Guzar Vahası'nda şehir hayatına geçişin Antik Çağ'a kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Vahada Antik Çağ'da kurulmaya başlayan şehirlerin sayısında Erken Orta Çağ'da artma olmuştur. Vahada Moğollar öncesine (13. yüzyıl öncesi) ait yüzün üzerinde yerleşim kalıntısı bulunmaktadır (Nefedov 1979: 1-44; Suleymanov 2000: 86-87). Guzar Vahası hakkında özellikle Araplar sonrasına (8. yüzyıl sonrası) ait tarihi kaynaklarda bilgiler bulabiliyoruz. Arap coğrafyacılarından İbn Havkal 977 yılında tamamladığı eserinde, Guzar'dan "*Huzar*" diye bahsetmekte ve Kiş'e (Şhrisebz) bağlı bir bölge olarak kaydetmektedir. Ayrıca Guzar'a (Huzar) bağlı Subah, Nevkad-Kureyş ve İskifagn yerleşimlerinden de bahsetmektedir (Barthold 1928: 135). Özellikle Subah tarihi öneme sahiptir. Orta Asya'lı tarihçi Narşahi'nin 943 veya 948 yılında tamamladığı eseri (Narshaki 1954: 65-76) ile İranlı bilim adamı el-Biruni'nin 1000 yılında tamamladığı eserine (Albiruni 1879: 194) göre, 8. yüzyılda Merv civarından asıl adı Haşim bin Hakim olan ve kusurlarından dolayı yüzünü bir yeşil örtüyle örten el-Mukanna (peçeli), önceleri Arap yönetiminde üst düzeylerde hizmet etmiş, sonrasında kendini bir çeşit peygamber ilan ederek, içinde Mazdekizm (Zerdüştlüğün reforme edilmiş hali) öğretileri olan kendi inanç sistemini kurmuş ve Arap yönetimine karşı isyan etmiştir (770'li yıllar). Önceleri Horasan'da Merv ve civarında yayılan bu inanç, asıl Maverünnehir'de Sogdiana Bölgesi'nde gücünü gösterdi. Bu inanç, özellikle Kiş (Şhrisebz), Nesefti (Nahşeb) ve Buhara'da ses getirdi ve yerel halk üzerinde etkili oldu. El-Mukanna'ya, el-Mubayyida'lar (beyaz elbiseliler) ve Türkler destek vermiştir. El-Mubayyida tarikatı, bir çeşit yeni-Mazdek hareketiydi ve bu tarikat, Sasaniler'in hükümdarı I. Kavad zamanında (488-531), Zerdüştlük öğretilerine sosyal bir yaklaşımla reform getiren ve aynı zamanda Maniheizm düşüncelerini de benimseyen Mazdek tarafından kurulmuş inancın devamcısı niteliğindedir. Horasan ve Maverünnehir'e yayılmış olan el-Mubayyida tarikatı, 8. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmış olup Abbasi yönetimine karşı bir isyan hareketiydi. Bu tarikat, varlığını 12. yüzyıla kadar sürdürmüştür (Barthold 1928: 134, 197-200; Daniels 1979: 137-147; Bosworth-Bolshakov 1998: 38; Daftary 1998: 56; Soucek 2000: 67-68). El-Mukanna'nın

inancı, ilk olarak, Kiş'e bağlı Huzar (Guzar) Bölgesi'ndeki Subah Köyü tarafından kabul edildi (Narshaki 1954: 67). Sonrasında el-Mukanna'nın yönetim merkezi, Kiş'in doğusunda günümüzde Hisar olarak bilinen Sam (Sanam, Sinam, Siyam) Dağları'ndaki bir kale olmuş ve 14 yıl hüküm sürdüğüden sonra öldürülmesiyle isyan Araplar tarafından 783/84 veya 785/86 yılında bastırılmıştır (Albiruni 1879: 194; Barthold 1928: 134, 199-200; Narshaki 1954: 65, 67, 73-76). 10. yüzyıl Arap coğrafyacılarına göre, Buhara ve Nesef'ten (Nahşeb) gelen yol ile Semerkand ve Kiş'ten (Şhrisebz) gelen yol, Nesef'ten bir günlük (bir merhale) mesafedeki Subah'a iki günlük (iki merhale) mesafede yer alan Kendek Köyü'nde birleşirdi ve güneye doğru Tirmiz ve Belh'e uzanırdı. Böylece Orta Asya'da Semerkand ve Buhara'dan gelen iki İpek Yolu, Guzar Vahası civarında birleşerek Sogdiana'dan Baktriana yolu ile Hindistan'a doğru uzanırdı. Kendek'e bir günlük (bir merhale) mesafede, Sogdiana'yı Baktriana'ya bağlayan Hisar Dağları'ndaki "Demir Kapı" denilen Araplar öncesi ve sonrası tarihi öneme sahip geçit bulunuyordu (Barthold 1928: 137-138; Soucek 2000: 5).

Yalpak Tepe Şehir Harabesi (Çeşmeli 2006: 49; Çeşmeli 2010:61-62), günümüzde Guzar Şehri'nin 10 km kuzeyinde, Guzar Şehri'nin 5 km. kuzeyindeki Koş Tepe Köyü'nün de 2 km kuzeyinde açık düz bir arazide, tarım alanı içinde kuzey-güney ve batı-doğu istikametlerine yönelmiş olarak konumlanmaktadır (Fig. 2). 2.5 km batısında Guzar Nehri geçen şehrin, yaklaşık 30 km. doğusunda ise Hisar Dağları başlamaktadır. Günümüzde şehrin kuzeyinden ve doğusundan kanal geçmektedir. Şehrin doğusunda yaklaşık 10 km. mesafede, halen kullanılan Semerkand'dan gelen ana ipek yolu geçmektedir. Yalpak Tepe'nin 1.5 km. güneyinde eski Koş Tepe yerleşim harabesi (6-11. yüzyıl) ile 1 km. güneybatısında Mezar Tepe yerleşim harabesi (1-7. yüzyıl) bulunmaktadır (Nefedov 1979: 7; Suleymanov 2000: 86).

Sistemli arkeolojik incelemelerin uzun bir süre ihmal edildiği Yalpak Tepe Şehir Harabesi'nde, bugüne kadar sadece N. Y. Nefedov, arkeolojik yüzey araştırması gerçekleştirmiştir (Nefedov 1979: 5-7). Şehrin fiziksel yapısını, tarihini ve sosyo-kültürel durumunu tespit etmeye yönelik, Özbek-Türk ekibi tarafından 2005 yılında başlatılan ve 2007 ile 2008 yıllarında devam eden kazı çalışması, şehrin merkezinde 4.5 m. yüksekliğe sahip tepelik alanda gerçekleştirilmiştir (Çeşmeli 2010: 62). Yerleşim, iki bölümlü olup kale (ark, kühendiz) ve şehir (şehristan) kısımlarından oluşmuştur (Fig. 3). Şehir, 200 x 250 m. (güney-batı) ölçüsünde dörtgen planlıdır ve şehir surları 10 m. yüksekliğe kadar ayakta kalmıştır. Şehrin kuzeybatı köşesinde yer alan kale ise 65 x 65 m. ölçüsünde dörtgen planlı olup 14 m. yüksekliğe kadar ayakta kalmıştır. Şehrin surlarında ve kalesinin inşasında kerpiçten faydalanılmıştır.

Yerleşimin güney surlarının batı ve doğu köşelerine doğru birer tane olmak üzere iki, kalenin her iki yanında (batı ve kuzey surlarında) birer tane olmak üzere, toplam dört adet ana kapı bulunmaktadır. Şehrin kuzeybatı köşesindeki tepelik görünümündeki kalenin ve merkezindeki tepelik alanın dışında, sur diplerinden başlayarak merkeze doğru alçalarak devam eden eğimli alanlar da yer almaktadır (Çeşmeli 2010:61-62, pl. 2). Boyutu, planlaması ve iki bölümlü düzeni açısından şehir, Orta Asya'da Araplar öncesinde (8. yüzyıl öncesi) kurulmuş birçok şehre benzemektedir (Tolstov 1948: 112, 119-120, 124, Fig. 47, 62, 67; Nilsen 1966: 22-23, Fig. 6; Pugaçenkova 1979: 23, Fig. 17; Suleymanov 2000: 23, 30-34).

Şehrin merkezindeki tepelik alanın üzerindeki 400 m²'lik kısmında, 2005-2008 yılları arasında yapılan kazı çalışmaları neticesinde, büyük bir yapı kompleksinin bir bölümü ortaya çıkarılmıştır (Fig. 4). Tepelik alanın Erken Orta Çağ'a (5-8. yüzyıl) ait üst tabakasında tespit edilen yapı kompleksinin şimdiye kadar ortaya çıkarılan bölümünde, 11 oda ve farklı seviyelerde sıkıştırılmış topraktan iki taban tespit edilmiştir (Fig. 5). Yapının duvarlarında, kerpiç ve pahsa (balçık) kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yapı duvarlarında, 27 x 46 x 7 cm., 30 x 42 x 7 cm., 44 x ? x 8 cm. ölçüsünde kerpiçler ile 44 x ? x 13 cm. ölçüsünde pahsa bloklar kullanılmıştır. Bazı oda (Fig. 5 no. 6, 8) duvarlarının önünde, kerpiçten sekiler de tespit edilmiştir. Fragmanlar halinde bulunmuş olan duvar resimlerinden, bazı oda duvarlarının (Fig. 5 no. 2, 5) resimlerle süslü olduğu anlaşılmaktadır. Genellikle Orta Asya duvar resimlerinde görüldüğü gibi (Azarpay 1981: 159-161) yapının duvar resimleri, çamur sıva üzerine gypsum (alçı) astara uygulanan motiflerden meydana gelmiştir (Fig. 6). Fragmanların bazılarında, bitkisel motiflerin olduğu görülmekte ve motiflerde siyah ve kırmızı renklerin kullanıldığı ve fon olarak da beyazın tercih edildiği anlaşılmaktadır (Çeşmeli 2006: 54, 56, 58, 65, fig. 5, 29; Çeşmeli 2010: 62, pl. 1).

Yapıda, kendine has özellikler taşısa da Araplar öncesi Güney Sogdiana Bölgesi buluntularıyla benzerlik gösteren çeşitli tipte eser tespit edilmiştir. Yapının odalarından, ritüel kaplar, pithoslar, çanaklar, çömlekler, kaseler, testiler, tepsiler, ocak ayağı, ağırşaklar ve kandiller gibi dinsel ve gündelik işlevi olan sırsız seramiklerin (Fig. 7-14, 23-24) yanında pişmiş topraktan insan ve hayvan heykelcik parçaları ile oyuncak, bronz sikkeler, taş aletler, öğütme taşları, demirden ok ucu, hançer ve orak, işlenmiş ahşap parçalar, aşık kemiğinden oyun taşları, akik boncuklar, kemikten amulet ve duvar resmi parçaları gibi eserler (Fig. 15-20, 25) gün yüzüne çıkarılmıştır (Çeşmeli 2010: 62). Eserler form açısından Guzar Vahası özellikleri taşısa da Karşi Vahası

buluntularıyla da yakınlık göstermektedir (Kabanov 1977: fig. 27, 43; Kabanov 1981: 22-23, fig. 13-14, 35; Suleymanov 2000: fig. 142, 181-183, 194, 196).

Yalpak Tepe şehrinin merkezinde tespit edilmiş olan büyük yapı kompleksi, buluntulardan da anlaşıldığı üzere muhtemelen saray fonksiyonu görmekteydi. Araplar öncesi eski Semerkand'da (Afrasiab) (Ahun-Babaev 1999: 21, fig. 1) olduğu gibi Yalpak Tepe Şehri'nin merkezinde de muhtemelen saray bulunuyordu. Yapıda, "Nahşeb" yada "Kiş" olarak tanınan bronzdan Güney Sogdiana sikkeleri bulunmuştur (Çeşmeli 2010: 64, foto. 3) (Fig. 20). Ağırlıklı olarak 5-6. yüzyıla tarihlendirilen (3-7. yüzyıllar arasındaki çeşitli zamanlara da tarihlendirilmiştir) bu tip sikkelerin ön yüzünde, sola bakan uzun saçlı hükümdar profili ile anlamı konusunda farklı görüşler olan ve anlamı netlik kazanmamış Sogdça bir yazı yer alırken, arka yüzünde ise bir kahramanın (hükümdar ?) bir hayvanla (aslan ? veya yaratık ?) mücadelesi betimlenmiştir (Kabanov 1977: 96, fig. 16. 3-4; Kabanov 1981: 76-79, fig. 40. 3-5; Abdullaev-Rtveladze-Şişkina 1991, II: 39, fig. 420-421; Zeimal 1994: 251, fig. 2.25-26; Rtveladze 2006). Sikkelerden ve çeşitli buluntulardan, Erken Orta Çağ tabakasında tespit edilmiş olan saray, muhtemelen 5-6. yüzyılda kurulmuş ve 8. yüzyıla kadar faaliyet göstermiştir. Yapının kiler amaçlı kullanılan mekanında (Fig. 5 no. 1), çeşitli yiyecek ve içecek maddelerinin bulunduğu in situ durumda pithoslar (Fig. 15) tespit edilmiştir. Buluntulardan anlaşıldığı üzere bazı mekanlar (Fig. 5 no. 2-5, 8-10) ise daha çok gündelik yaşamla ve yönetimle ilgilidir (Çeşmeli 2010: 62, 64, pl. 1).

İslamiyet öncesinde (8. yüzyıl öncesi) Sogdiana Bölgesi'nin hakim inanç sistemi Zerdüştlüktü. Bu inancın yanında Budizm, Hinduizm, Maniheizm, Nesturilik ve Şamanizm inançları da görülüyordu (Barthold 1928: 180-181; Marshak-Negmatov 1996: 249-254; Gignoux-Litvinskiy 1996: 394-412; Litvinskiy-Vorobyova-Desyatovskaya 1996: 413-442; Çeşmeli 2007: 132-133). Budist misyoner Hiuen Tsiang'ın 630 yılında Semerkand'ı ziyareti ile ilgili bölümün de yer aldığı biyografisinde şöyle kaydedilmiştir: "500 li sonra Sa-mo-kien (Semerkand) ülkesine vardık. Kral ve halk, Buda kanunlarına inanmıyor fakat onların inancı ateşe kurban vermeyi içermektedir (Zerdüştlük)" (Shaman Hwui Li 1911: 45). Yalpak Tepe Sarayı'nın muhtemelen Zerdüştlük inancıyla bağlantılı ibadethane (Fig. 16) olarak kullanılan mekanlarında (Fig. 5 no. 6-7) ise, birer adet kutsal ateşin yandığı kerpiçten yarım oval formlu altar yer alırken, bu mekanlardan birinin (Fig. 5 no. 7) yanında, içinde yoğun bir şekilde kül tespit edilmiş kerpiçten bir kanal bulunmuştur (Çeşmeli 2010: 62-63). İslamiyet'ten önce Orta Asya'da ibadethane mekanları konut, saray ve kale gibi sivil yapılarda görülebiliyordu (Gureviç 1990: fig. 26; Baypakov 2002: 102, fig. 52). Yapının çeşitli

mekanlarında buhurdan olarak kullanılan ritüel seramikler de tespit edilmiştir. Bu ritüel seramikler arasında, üzerinde ufak çıkıntılı süslemeler bulunan stilize zoomorfik biçimli seramik (Fig. 23) yanında, Karşı Vahası buluntularıyla (Suleymanov 2000: fig. 181-182) yakınlık gösteren ağız kenarlarında testere dişi motif bulunan açık formlu ufak kaplar (Fig. 11, 24) yer almaktadır (Çeşmeli 2006: 59, fig. 18; Çeşmeli 2010: 63, foto. 5-6).

İslamiyet öncesinde Sogdiana Bölgesi'nin hakim inanç sistemi Zerdüştlük olmasına karşın, 6. yüzyılda Hinduizm'in de etkisi olmuştur. Sogdca Budist ve Maniheist metinler (Humbach 1975: 397-408) ile duvar resimlerinden (Marshak-Negmatov 1996: 252-253) anlaşıldığı üzere, bazı Zerdüştlük tanrıları kimi Hindu tanrıları ile özdeşleşmiş ve onlar gibi betimlenmiştir. Örneğin, Zurvan Brahma ile, Adbag (Ahura Mazda) Indra (Sakra) ile, Veşparkar (Vayu) Şiva (Mahadeva) ile özdeşleşmiştir. Zerdüştlükün rüzgar tanrısı Veşparkar, Hinduizm'in en büyük tanrılarından biri olan Şiva'ya eşitti ve onun gibi betimleniyordu. Örneğin Sogdiana Bölgesi'nde Pencikent'te bir duvar resminde (7-8. yüzyıl), Şiva tipik atribüleri olan üç baş (yaratıcı, koruyucu ve yok edici), üç göz (güneş, ay ve ateş) ve bir trident (ucu üç çatalı asa) ile betimlenmiş ve elbisesinin üzerinde de Veşparkar yazısı tespit edilmiştir (Belenitskiy-Marşak 1976: 78-79; Belenizki 1980: 197-198; Azarpay 1981: 29-30, fig. 5; Litvinskiy-Vorobyova-Desyatovskaya 1996: 420-421). Yalpak Tepe Sarayı'nda tespit edilmiş olan ve Orta Asya sanatında karşılaşmadığımız kolye olarak kullanılmış üçgen formlu kemikten amulet (her bir kenarı 2 cm. uzunluğunda) (Fig. 25) üzerinde üç yuvarlak motif yer almaktadır (Çeşmeli 2006: 60, fig. 22; Çeşmeli 2010: 63, foto.7). Bu yuvarlak motifin benzerleri, Orta Asya'da Araplar öncesine ait farklı formu ve fonksiyonu olan kemik eserlerde de karşımıza çıkmaktadır (Belenitskiy-Bentoviç-Bolşakov 1973: 103-104). Bilindiği gibi amuletlerin geçmişte insanları kötülöklere karşı koruduğuna inanılırdı (Wallis Budge 1978: 1-33). Yalpak Tepe amuletindeki yuvarlaklar muhtemelen Şiva'nın üç gözünü (Flood 1996: 150) simgelemektedir (Çeşmeli 2010: 63). Eski Hindistan'ın önemli destanlarından biri olan Mahabharata'da Şiva'nın alınının üzerindeki ateşi simgeleyen üçüncü gözün, bütün canlıları korumak için yaratıldığı kaydedilmektedir (Ganguli 1883-1896: 13.140). Asya'nın çeşitli bölgelerinde prehistorik döneme dayanan ve bir kısmı "dzi" (özellikle Tibet ve çevresinde) olarak adlandırılan bazı boncukların üzerinde, koruyuculuğuna inanılan göz şeklinde motifler kullanılmıştır (Beck 1933: 384-398; Beck 1941: 5-7; Nebesky-Wojkowitz 1952: 131-132; Ebbinghouse-Winsten 1988: 38-56).

Yapıda tespit edilmiş olan seramik üzerine kazıma tekniği ile yapılmış kadeh tutan insan figürü (Fig. 26), gayet primitif özellikler taşımaktadır (Çeşmeli 2006: fig. 23-24; Çeşmeli 2010: 62-64). Göğüsten yukarısı

betimlenmiş olan figürün başı sola doğru profilden verilmiş, sola doğru uzanmış kolundaki elin baş ve işaret parmağı arasında, ayaklı kadeh yer almaktadır. Gözü, kaşı, burnu, ağzı, çenesi ve boynu belirtilmiş olan figürün konik biçimli başlığı ve elips biçimli küpesi de betimlenmiştir. Figürün kıyafetinin yakası, birbirine paralel iki oval çizgi halinde belirtilmiştir. Araplar öncesi (8. yüzyıl öncesi) Orta Asya seramiklerinde, kazıma tekniği ile motifelde edilmesi yaygın bir uygulama olmasına karşın, bu tip bir kompozisyonla karşılaşmamaktayız. Fakat bu tip bir kompozisyon, Erken Orta Çağ Orta Asya duvar resimlerinde ve metal eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, eski Tirmiz yakınlarındaki Balalık Tepe Şatosu resimlerindeki ziyafet sahnelerinde (5-6. yüzyıl) (Albaum 1960: 128-155) ve bugün Ermitaj Müzesi'nde bulunan gümüş kase (6-7. yüzyıl) üzerindeki ziyafet sahnesinde (Pugaçenkova-Rempel 1960: 145-146, fig. 176; Belenizki 1980: fig. 15), Yalpak Tepe seramiğindeki kadeh tutan insan figürüne benzer betimlemeler görülmektedir. Konik biçimli başlık tipi, duvar resimleri ve heykeller gibi eserlerden (Belenitskiy 1973: 16; Pugaçenkova 1979: 97, 105, 107, 215, fig. 111, 122, 124, 241; Pugaçenkova 1982: 128; Belenizki 1980: 209, fig. 57) anlaşıldığına göre, Erken Orta Çağ'da (5-8. yüzyıl) Sogdiana'da kullanılmaktaydı. Bu konik biçimli başlık kullanımını geleneği, muhtemelen Antik Çağ'da Kuşanlılar zamanından (1-3. yüzyıl) kalmış gözükmemektedir (Yatsenko 2006). Formundan ve üzerindeki kadeh tutan insan figüründen dolayı bu seramik, muhtemelen şarap kabı olarak kullanılıyordu. Konuyla ilgili olarak Tang Dönemi (608-907) hakkında yazılmış Tang Shu kitabında, Sogdlular hakkında şu bilgiler bulunmaktadır: “*Çeşitli prensliklerdeki halk şarabı sever. Yollarda şarkı söylemesini ve dans etmesini severler. Hükümdarın altın ve değişik mücevherlerle süslenmiş keçeden bir şapkası vardır. Kadınlar topuz yaparlar. Onlar, altın çiçeklerle süslenmiş siyah bir başlık giyerler.*” (Chavannes 1903: 134).

Bugüne kadar tespit edilmiş olan buluntulardan, Yalpak Tepe Şehri muhtemelen Antik Çağ'da 1. yüzyılda Kuşanlılar zamanında kurulmuş ve Erken Orta Çağ'da 8. yüzyılın başlarında Arapların gelmesine kadar veya kısa bir süre daha yaşamaya devam etmiştir (Nefedov 1979: 6; Suleymanov 2000: 86; Çeşmeli 2006: 66; Çeşmeli 2010: 64). Kale ve şehir bölümlerinden oluşmuş olan Yalpak Tepe Şehri'nin merkezinde saray bulunmaktaydı. Bu saray muhtemelen Sogdiana'da feodal sistemin görüldüğü (Litvinskiy-Guang-da: 470-475) Erken Orta Çağ'da 5-6. yüzyılda kurulmuş ve 8. yüzyılın başına kadar bazı onarımlarla (tespit edilmiş tabanlar ve ek duvarlar) yaşamaya devam etmiştir. Ana ticaret yoluna yakınlığı ve bulunmuş olan orak ve öğütme taşları gibi tarım aletlerinden Sogdlu şehir halkının ticaretle ve tarımla uğraştığı anlaşılmaktadır (Çeşmeli 2006: 65- 66; Çeşmeli 2010: 64). Özellikle Erken Orta

Çağ Orta Asya'sında, ticarete hakim olan Sogdlular, Orta Asya'dan Çin'e uzanan İpek Yolu üzerinde, ticari amaçlı koloni yerleşimleri kurmuşlardır (De LaVaissiere 2005: 97-157). Tang Dönemi (608-907) hakkında yazılmış Tang Shu kitabında, Sogdlular ve toprakları hakkında şöyle bilgiler bulunmaktadır: *“Toprak verimlidir ve tahıl tarımına uygundur...Ticarette üstündürler ve kazancı severler. Bir erkek yirmi yaşına geldiğinde komşu krallıklara gider. Kazanç elde edebilecekleri her yere giderler”* (Chavannes 1903: 134). Guzar Vahası'ndaki Araplar öncesi şehirlerle karşılaştırıldığında, Yalpak Tepe'nin vahaya hakim konumu, ana ticaret yoluna yakınlığı, boyutu, plan anlayışı, sistemli kuruluşu, merkezi sarayın varlığı ve çeşitli buluntularıyla muhtemelen Antik Çağ ve Erken Orta Çağ'da Guzar Vahası'nın merkez şehriydi (Suleymanov 2000: 30, 53, 64; Çeşmeli 2006; 66 Çeşmeli 2010: 64).

Özbek-Türk ekibi, Guzar Vahası ve Yalpak Tepe Şehri'nde önümüzdeki yıllarda da arkeolojik çalışmalara devam etmeyi planlamaktadır.

YALPAK TEPE KAZISI KONSERVASYON ÇALIŞMALARI (2005/2007)

2005 ve 2007 yıllarında Özbekistan'nın Guzar Vahası'nda bulunan Yalpak Tepe Şehir Harabesi'nde elde edilen ve konservasyon uygulaması gerçekleştirilen eser grupları; ilk olarak, elde şekillendirilmiş ve çarkta şekillendirilmiş seramik eserlerdir (Fig. 8-11). Bozulma prosesi açısından bakıldığında; genel olarak kimyasal, kimyasal bozulmaların tetiklediği fiziksel, yapım tekniğinden ve kullanım hatalarından oluşan bozulmalar olarak sınıflayabiliriz. Kazı alanında, tespit edilmiş olan yapının farklı odalarından ve derinliklerden alınan 4 adet seramik örneği üzerinde, çeşitli ölçüm ve analizler yapılarak, kimyasal bozulmalar sınıflandırılmıştır. Sonuçlara göre; seramik eserlerde en yoğun olarak görülen bozulma türü; klor (Cl⁻), sülfat (SO₄⁻²) ve nitrat (NO₃⁻) tuzların neden olduğu, tozuma ve yapraklanmadır. Tuzluluk ölçümlerinde en düşük değer 143µS, en yüksek 763 µS olarak saptanmıştır. Çeşme suyunun tuzluluk değeri 18.9°de 404µS, saf suyun ise 23.8°de 10µS'tir. Bu değerler baz alındığında, Yalpak Tepe kazısından alınan seramik örneklerinin, normal tuzluluk değerlerinin üzerinde olduğu ve tuzdan arındırma prosesinden geçirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Seramik parçaları üzerindeki kir tabakasından alınan örneklerin, yapılan analizlerle kalker tabakası (CaCO₃) oluşumu olduğu, ortaya konmuştur. Örneklerin pH değeri 7.0 (nötr) olarak saptanmıştır (Tablo- 1) .

ÖRNEK NO	Cl ⁻	SO ₄ ⁻²	CaCO ₃	(NO ₃ ⁻)	µS	C°	pH
YT07-01	++++	-	+	++++	607µS	23.8°	7.0
YT07-02	++++	-	+	++++	670µS	24.0°	7.0
YT07-03	++++	-	+	++++	143µS	23.4°	7.0
YT07-04	+	+	+	+	763µS	23.7°	7.0

Tablo-1: Yalpak Tepe Kazısı seramik örnekleri, tuz ve pH analiz sonuçları.

1. Yapılan Uygulamalar

1.1. Tuzdan Arındırma

Seramikler 48 saat süre ile tuzdan arındırma prosesine tabi tutulmuştur. Ardından parçalar kontrollü kurutmaya alınmıştır.

1.2. Temizlik

Kontrollü kurutmadan alınan seramik parçalarının cidar ve yüzeylerinde bulunan toz, yumuşak samur fırça ile ardından kalker tabakası, 3-15 uçlu bisturi ile mekanik olarak temizlenmiştir.

1.3. Sağlamaştırma

— Tozuma olan eserler; %3'lük Paraloid B72 banyosu ve pürmüze püskürtme metoduyla sağlamaştırılmıştır.

— Yapıştırma öncesi, elde şekillendirilmiş olanların dışındaki tüm seramik parçalar; %5'lik Paraloid B72 (toluen içinde) ile cidarlarından sağlamaştırılmıştır.

— Elde şekillendirilmiş seramikler; yapım tekniğinden kaynaklanan bozulmalar nedeniyle, farklı bir koruma uygulaması gerekliliğini ortaya koymuştur. Yalpak Tepe kazısından 2005-2007 yıllarında elde edilen, el yapımı seramiklerin hamurunda, pişmiş iri seramik kırığı parçaları, agrega olarak kullanılmıştır. Bu seramiklerde, adezyon ve kohezyon kaybı olması nedeniyle; Paraloid B72 ile sağlamaştırma metodu %3-%5-%7'lik olarak denenmiş fakat olumlu sonuç alınamamıştır. %7'lik Primal AC33 (saf su içinde) ile cidarları sağlamaştırma metodu, denemiş ve olumlu sonuç alınmıştır.

1.4. Yapıştırma

Parçaların bir araya getirilmesinde %50'lik Paraloid B72 (toluen içerisinde) kullanılmıştır.

1.5. Tümleme

Tümleme tekniği olarak, *detachable-handle* metodu kullanılmıştır. Tümlenecek tüm seramik malzemenin cidarlarında, %10'luk Paraloid B72 (toluen içerisinde) ile film tabakası oluşturulmuştur. El yapımı seramiklerde ise, aynı işlem %10'luk Primal AC 33 (saf su içerisinde) ile uygulanmıştır. Tümleme malzemesi olarak, bölgede kolaylıkla elde edilebilen gypsum ($\text{CaSO}_4 \cdot 2\text{H}_2\text{O}$) kullanılmıştır. Tümleme, tümlenen yüzeye form verme ve perdahlama aşaması tamamlandıktan sonra, tüm seramik ve tümlenen alçı yüzeyi, % 5'lik Paraloid B72 (toluen içerisinde) ile sağlamlaştırılmıştır. Çalışma süresinin kısıtlı olması nedeniyle, boyama uygulaması yapılmamıştır.

İşlemi tamamlanan eserler asitsiz poşetler ile paketlenerek, Özbekistan'da Kaşkaderya Bölgesi'nde bulunan Şehrisebz'deki Emir Timur Müzesi'ne teslim edilmiştir.

1.6. Duvar Resmi Fragmanları

2005 yılında, atıl topraktan çeşitli duvar resmi fragmanları elde edilmiştir. Bu fragmanlar üç kat sıva, bir kat boya katmanından oluşmaktadır. Boya katmanı, bir kat toprak bağlayıcılı sıva katmanı altında kalmıştır. Katmanlar şu şekilde sıralanmıştır; birinci katman toprak bağlayıcılı sıva, ikinci katman alçı bağlayıcılı sıva, üçüncü katman boya tabakası ve toprak bağlayıcılı sıva. Fragmanların koruma uygulamaları şu şekilde gerçekleştirilmiştir (Fig. 6):

— İki kat sıvanın, taşıyıcı sıva ve asıl tabakanın üzerine atılmış sıva katmanı arasında kalan, orijinal yüzeyi (alçı bağlayıcılı sıva ve boya tabakası) açığa çıkarmak için; arka yüzeyden %30'luk Primal AC 33 (saf su içerisinde) Japon kağıdı ile uygulanarak (*facing* yapılarak) ters çevrildi.

— Orijinal yüzeyde kalan toprak bağlayıcılı sıva tabakası, ahşap yumuşak uçlu aletlerle uzaklaştırılarak ileride yapılacak analizler için paketlenildi.

— Orijinal yüzeyde çözücülere karşı dayanıklılık deneyi yapıldı, saf su ile boyaların çözünmediği görüldü.

— Orijinal yüzey % 3'lük Primal AC 33 ile sağlamlaştırıldı. %30'luk Primal AC 33 ve ince japon kağıdı ile (*facing* yapıldı. Arkada bulunan önceden

yapılmış *facing* ve kohezhon kaybı olan ve taşıyıcı özelliğini yitirmiş toprak bağlayıcılı sıva tabakası kaldırıldı.

— Kaldırılan sıva katmanının yerine, parçanın küçük olması ve orijinal malzeme ile uyumlu olması nedeniyle gypsum harç döküldü.

— Fragman kontrollü kurutmaya alındı.

— Yüzeydeki *facing*, asitsiz bir poşet içerisinde, saf su ile yoğuşmaya tabi tutularak, Primal AC33 tabakalı *facing*'in çözünmesi sağlandı.

— Saf su ve samur fırça ile dikkatlice *facing* uzaklaştırıldı.

— Kontrollü kurutmaya tekrar alınan fragmanda, samur fırça ile kuru yüzey temizliği yapıldı.

— Asitsiz poşet ile paketlenerek Semerkand Arkeolojisi Enstitüsü deposuna kaldırıldı (fragmanlar günümüzde Şehrisebz'deki Emir Timur Müzesi'nde yer almaktadır).

2007 ve 2008 yıllarında bakım için, müze deposunda kontrol edilen fragmanlarda, herhangi bir bozulma ya da başlangıcı olmadığı gözlemlendi.

2. Karşı Tarih Müzesi'nden (Özbekistan) Gelen Ossuariumun Konservasyon Aşamaları (2007)

2.1. Eserin Genel Durumu

Elde edildiği hali ile, tuzdan arındırma, cidar ve yüzey temizliği yapılmadan, Polivinilasetat ($C_4H_6O_2$)_n ile ayağa kaldırılmış, cidarları kalın bir PVA (max: 1 cm/ min: 2 mm) tabakası ile kaplı, yüzeyinde lokal olarak ince bir kalker ($CaCO_3$) tabakası mevcut, (yaklaşık 1mm) cidarlarında ise kalın bir kalker ve toz tabakası bulunan, elde şekillendirilmiş ve iyi pişirilmiş yedi parçadan oluşan, ön yüzeyi bezemeli ve figürlü kiremit kırmızısı hamurlu, deve tüyü renkli astarlı ossuarium gövdesi (Fig. 27). On parçadan oluşan elde şekillendirilmiş, kötü pişirilmiş, merkezde tek tutamaçlı kapaktan oluşan, kiremit kırmızısı hamurlu, deve tüyü renkli astarlı ossuarium kapağı.

2.2. Yapılan Uygulamalar

— Eserin gövde yüzeyindeki lokal bölgelerde çiçeklenen tuz tabakası, yüzey dokusu ve bezemelere zarar verdiğinden saf su ile tuzdan arındırma prosesi acil olarak başlatılmıştır.

— On parçadan oluşan kapağın, PVA ile birleştirilen cidarlarına, sıcak saf su empenye edilmiş pamuk ile tampon yapılarak, parçaların ayrılması sağlanmış ve ayrılan parçalar tuzdan arındırma prosesine alınmıştır.

— Gövdede saf su ile tuzdan arındırma prosesi devam ederken; yumuşak uçlu fırçalar ve dişçi aletleri ile mekanik olarak kalker temizliği gerçekleştirilmiştir.

— Tuzdan arındırma prosesinin son aşamasında; PVA ile yapıştırılmış olan sekiz parça desteklenerek, sıcak su empenye edilmiş pamuklarla tamponlanarak açılmış ve cidarlarda bulunan kalın PVA ve kalker tabakası temizlenmiştir.

— Tuzdan arındırma ve temizlik işlemi tamamlanan kapak ve gövde parçaları, kontrollü kurutmaya alınmış, ardından gövde parçaları daha iyi durumda olmaları nedeniyle; %3'lik Paraloid B72 (toluen içerisinde) samur fırça ile empenye edilerek, kapak parçaları ise kötü pişmiş olması ve iri gözenekli yapısı nedeniyle; %5'lik Paraloid B72 ile sağlamlaştırılmıştır.

— 50'lik Paraloid B72 (toluen içerisinde) ile tüm parçalar bir araya getirilerek, eserin gövdesi ve kapağı ayağa kaldırılmıştır.

— Eserin büyük kısmı ayakta olduğundan, herhangi bir estetik tütleme uygulaması gerekli görülmemiştir (Fig. 28).

— Eser sergilenmek üzere, Karşı Tarih Müzesi yetkililerine teslim edilmiştir.

KAYNAKLAR

- ABDULLAEV K. A., RTVELADZE E. V., ŞİŞKİNA G. V. (Ed.), *Kultura i İskusstvo Drevnego Uzbekistana (Katolog Vstavkt) I-II*, Vneştorğizdat, Moskova 1991.
- AHUN-BABAEV H. G., *Dvoret's İhşidov Sogda na Afrasiabe*, Saraton-Hamar, Samarkand 1999.
- ALBAUM, L. İ., *Balalık-Tepe*, Akademii Nauk, Taşkent 1960.
- ALBIRUNI, *The Chronology of Ancient Nations (Vestiges of the Past)*, (Çev. E. Sachau), London 1879.
- AZARPAY G., *Sogdian Painting. The Pictorial Epic in Central Asia*, University of California Press, London 1981.
- BARTHOLD V. V., *Four Studies on the History of Central Asia I-III*, (Çev. V. ve T. Minorsky), E. J. Brill, Leiden 1962-1963.
- BARTHOLD W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, (Çev. H. A. R. Gibb), Oxford University Press, London 1928.
- BAYPAKOV, K. M., vd. (Ed.), *Svod Pamyatnikov İstorii i Kulturi Respubliki Kazahstan*, Nipi Pmk, Almatı 2002.
- BECK H. C., "Etched Carnelian Beads", *The Antiquaries Journal*, 13/4, 1933, s. 384-398.
- BECK H. C., "The Beads from Taxila", *Memoirs of the Archaeological Survey of India*, (Ed. Sir J. Marshall), 65, Manager of Publications, Delhi 1941.
- BELENİTSKİY A. M., BENTOVİÇ İ. B., BOLŞAKOV O. G., *Srednevekoviy Gorod Sredney Azii*, Nauka, Leningrad 1973.
- BELENİTSKİY A. M., *Monumentalnoe İskusstvo Pendjikenta*, İskusstvo, Moskova 1973.
- BELENİTSKİY A. M., MARŞAK, B. İ., "Çerti Mirovozzreniya Sogdiytssev 7-8 vv. v İskustve Pendjikenta", *İstoriya i Kultura Narodov Sredney Azii*, Moskova 1976, s.75-89.
- BELENIZKI A. M., *Mittelasiyen Kunst der Sogden*, E. A. Seemann, Leipzig 1980.
- BERNARD P., "The Greek Kingdoms of Central Asia", *History of Civilization of Central Asia II, The development of sedentary and nomadic*

- civilizations 700 BC to AD 250*, (Ed. J. Harmatta), Unesco, Paris 1994, s. 96-126
- BOSWORTH C. E., BOLSHAKOV O. G., “Central Asia Under the Umayyads and the Early Abbasids”, *History of Civilization of Central Asia IV, The Age of Achievement: A.D.750 to the end of the fifteenth Century I*, (Ed. M. S. Asimov-C.E.Bosworth), Unesco, Paris 1998, s. 27-46.
- CHAVANNES E., *Documents Sur Les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, Petersburg 1903.
- CHEGINI N. N., NIKITIN A. V., “Sasanian Iran-Economy, Society, Arts and Crafts”, *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, (Ed. B. A. Litvinsky), Unesco, Paris 1996, s. 39-80
- ÇEŞMELİ İ., “Özbekistan’da Kaşkaderya Bölgesi Guzar Vahası’ndaki 2005 Yılı Kazı Çalışması”, *Arkeoloji ve Sanat*, 123, İstanbul 2006, s. 45-66.
- ÇEŞMELİ İ., “Sogdlularda Sosyo Kültürel Yapı ve Sanat (Sogdiana / 5-8. Yüzyıllar)”, *Mimarlık Dekorasyon*, 161 (02), İstanbul 2007, s. 130-141.
- ÇEŞMELİ İ., “Arkeolojik Kazı Çalışması Guzar Vahası Yalpak Tepe Şehri (Özbekistan)”, *Toplumsal Tarih*, 196, İstanbul 2010, s. 60-65.
- DAFTARY F. “Sectarian and National Movements in Iran, Khurasan and Transoxania During Umayyad and Early Abbasid Times”, *History of Civilization of Central Asia IV, The Age of Achievement: A.D.750 to the end of the fifteenth Century I*, (Ed. M. S. Asimov-C.E.Bosworth), Unesco, Paris 1998, s.
- DANDAMAYEV M. A., “Media and Achaemenid Iran”, *History of Civilization of Central Asia II, The development of sedentary and nomadic civilizations 700 BC to AD 250*, (Ed. J. Harmatta), Unesco, Paris 1994, s. 35-64.
- DANI A. H., BERNARD P., “Alexander and His Successors in Central Asia”, *History of Civilization of Central Asia II, The development of sedentary and nomadic civilizations 700 BC to AD 250*, (Ed. J. Harmatta) Unesco, Paris 1994, s. 65-95.
- DANIEL E. L., *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule 747-820*, Bibliotheca Islamica, Minneapolis-Chicago 1979.

- DE LA VAISSIERE E., *Sogdian Traders. A History*, (Çev. J. Ward), Brill, Leiden-Boston 2005.
- EBBINGHOUSE D., WINSTEN M., "Tibetan dzi (gzi) Beads", *Tibet Journal*, 13/1, Dharamsala 1988, s. 38-56
- FLOOD, G., *An Introduction to Hinduism*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- GANGULI K. M., *The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa*, Bharata Press, Calcutta 1883-1896.
- GIGNOUX Ph., LITVINSKIY B. A., "Religious and Religious Movement I", *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, (Ed. B.A. Litvinsky), Unesco, Paris 1996, s. 394-412.
- GUREVIÇ L. V., "K İnterpretatsii Pendjikentskih «Kapell»", *Kulturnie Svyazi Narodov Sredney Azii i Kavkaza*, Nauka, Moskova 1990, s. 67-89
- HUMBACH H., "Vayu, Siva und der Spiritus Vivans im Ostiranischen Synkretismus", *Monumentum H. S. Nyberg I, Acta Iranica 4*, Leiden-Teheran-Liege 1975, s. 397-408.
- KABANOV S. K., *Nahşeb na Rubeje Drevnosti i Srednevekovya (III-VII vv.)*, Fan, Taşkent 1977.
- KABANOV S. K., *Kultura Selskih Poseleniy Yujnogo Sogda III-VI vv.*, Fan, Taşkent 1981.
- LITVINSKY B. A., "The Hephthalite Empire", *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, (Ed. B. A. Litvinsky), Unesco, Paris 1996, s.138-165.
- LITVINSKY B. A., VOROBYOVA-DESYATOVSKAYA M. I., "Religions and Religious Movements II", *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, (Ed. B. A. Litvinsky), Unesco, Paris 1996, s. 421-448
- LITVINSKY B. A., JALILOV A. H., KOLESNIKOV A. I. "The Arap Conquest", *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, (Ed. B. A. Litvinsky), Unesco, Paris 1996, s. 443-468.
- LITVINSKY B. A., GUANG-DA Z. "Central Asia, The Crossroads of Civilizations", *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-*

- Roads of Civilizations AD 250 to 750*, (Ed. B. A. Litvinsky), Unesco, Paris 1996, s. 469-487.
- LUNİNA S. B., *Goroda Yujnogo Sogda v VIII-XII vv.*, Fan, Taşkent 1984.
- MARSHAK M. I., NEGMATOV N. N., “Sogdiana”, *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, (Ed. B. A. Litvinsky), Unesco, Paris 1996, s. 233-280.
- NARSHAKHI, *The History of Bukhara*, (Çev. R. N. Frye), Cambridge 1954.
- NEBESKY-WOJKOWITZ R., “Prehistoric Beads from Tibet”, *Man*, 52, 1952, s. 131-132
- NEFEDOV N. Y., *Kaşkadarinskaya Oblast Guzarskiy Rayon Svodka Pamyatnikov Arheologii*, (yayınlanmamış araştırma raporu, Semerkand Arkeoloji Enstitüsü arşivi), 1979.
- NİLSEN V. A., *Stanovlenie Feodalnoy Arhitekturi Sredney Azii (V-VIII vv.)*, Nauka, Taşkent. 1966.
- PUGAÇENKOVA G. A., REMPEL L. İ., *Vidayuşçiesya Pamyatniki İzobrazitelnogo İskusstva Uzbekistana*, Hudojestvennoy Literaturı, Taşkent 1960.
- PUGAÇENKOVA G. A., *İskusstvo Baktrii Epohi Kuşan*, İskusstvo, Moskova 1979.
- PUGAÇENKOVA G. A., *Şedevri Sredney Azii*, Literaturı i İskusstva, Taşkent 1982.
- PURI B. N., “The Kushans”, *History of Civilization of Central Asia II, The development of sedentary and nomadic civilizations 700 BC to AD 250*, (Ed. J. Harmatta), Unesco, Paris 1994, s. 239-255.
- RTVELADZE E. V., “Coins from Kish. 3rd-2nd Century BC - 8th Century AD”, *Ēran ud Anērān* (Ed. C. Matteo, R. Paola, S. Gianroberto), Libreria Editrice Cafoscarina, Venice 2006.
- SHAMAN HWUI LI, *The Life of Hiuen-Tsiang*, (Çev. S. Beal), London 1911.
- SINOR D., KLYASHTORNY S. G., “The Türk Empire”, *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, (Ed. B. A. Litvinsky), Unesco, Paris 1996, s. 321-342.
- SOUCEK S., *A History of Inner Asia*, Cambridge University Press, New York 2000.

- SULEYMANOV R. H., *Drevniy Nahşab*, Fan, Samarkand-Taşkent 2000.
- TOLSTOV S. P., *Drevniy Horezm*, Mgu, Moskova 1948.
- WALLIS BUDGE E. A., *Amulets and Superstitions*, Dover Publications, New York 1978.
- YATSENKO S. A., “The Late Sogdian Costume (the 5th - 8th cc. AD)”, *Ēran ud Anērān*, (Ed. C. Matteo, R. Paola, S. Gianroberto), Libreria Editrice Cafoscarina, Venice 2006.
- ZEIMAL E. V., “The Kidareti Kingdom in Central Asia”, *History of Civilization of Central Asia III, The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, (Ed. B.A. Litvinsky), Unesco, Paris 1996, s. 123-137.
- ZEIMAL E. V., “The Circulation of Coins in Central Asia During the Early Medieval Period (Fifth-Eighth Centuries A. D.)”, *Bulletin of the Asia Institute*, 8, 1994, s. 245-267.

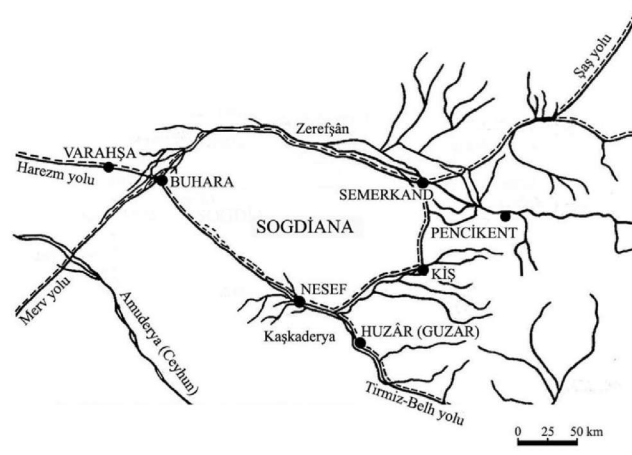

Fig. 1 Orta Çağ'da Sogdiana Bölgesi'nin İpek Yolu haritası
(A. M. Belenitskiy-İ. M. Bentoviç-O. G. Bolşakov)

Fig. 2 Yalpak Tepe Şehri Harabesi'nin güneydoğudan görünüşü
(Foto. İ. Çeşmeli)

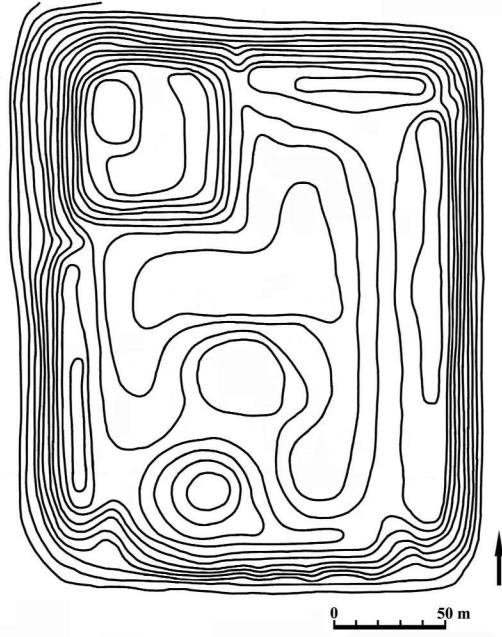

Fig. 3 Yalpak Tepe Şehri'nin topografik planı (Çiz. A. Raimkulov)

Fig. 4 Yalpak Tepe Sarayı'nın batıdan görünüşü (Foto. İ. Çeşmeli)

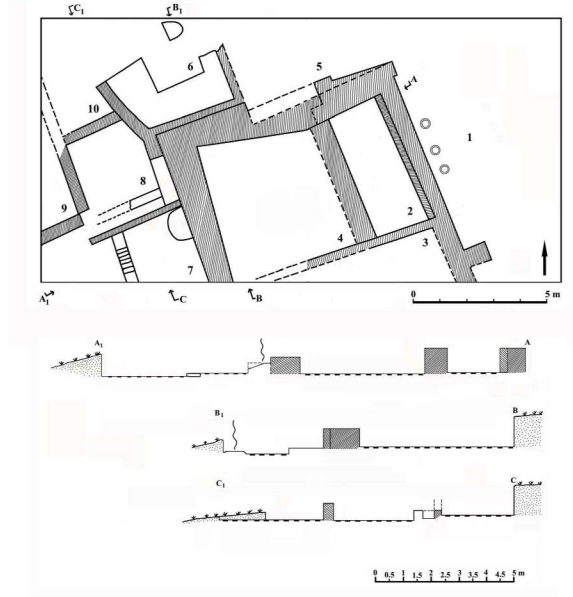

Fig. 5 Yalpak Tepe Sarayı'nın planı ve kesiti
(2005 ve 2007 yılı kazı dönemi / Çiz. A. Raimkulov)

Fig. 6 Duvar resmi parçası (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 7 Çanak ve testi (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 8 Testiler (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 9 mlek (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 10 anak, testi ve bardak (Foto. İ. eşmeli)

Fig. 11 Üstte ritüel kaplar ve altta soldan sağa ritüel kap ile kase
(Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 12 Ocak ayağı (Foto. İ.Çeşmeli)

Fig. 13 Ağırşaklar (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 14 Kandil (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 15 Hayvan heykelciği başı (Foto. İ. eşmeli)

Fig. 16 Üstte hayvan heykelcik parçaları ve
altta insan heykelcik parçaları
(Foto. İ. eşmeli)

Fig. 17 Taş aletler (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 18 Demirden orak ve hançer (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 19 Akik boncuklar (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 20 Nahşeb tipi bronz sikke (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 21 Pithoslar (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 22 Yalpak Tepe Sarayı'nın ibadethane mekanı
(oda no. 6 / Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 23 Zoomorfik biçimli ritüel seramik (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 24 Ritüel seramikler (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 25 Kemikten amulet (Foto. İ. Çeşmeli)

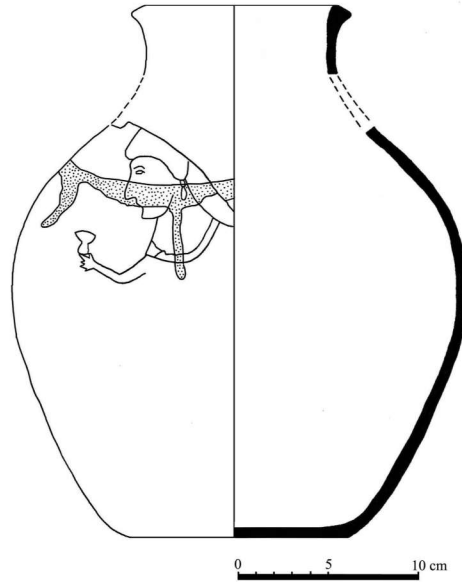

Fig. 26 Elinde kadeh tutan insan figürlü seramik
(Çiz. A. Raimkulov)

Fig. 27 Karşı Tarih Müzesi'nden (Özbekistan) gelen ossuariumun konservasyon öncesi görünüşü (Foto. İ. Çeşmeli)

Fig. 28 Karşı Tarih Müzesi'nden (Özbekistan) gelen ossuariumun konservasyon sonrası görünüşü (Foto. İ. Çeşmeli)